

'Ayn Al-Quḍāt. *The Essence of Reality: A Defense of Philosophical Sufism*. Mohammed Rustom (ed. and trans.). Library of Arabic Literature; New York: New York University Press. 2022. xxx + 241 sayfa. ISBN: 978-1479816590.

Elif Emirahmetoğlu*

On ikinci yüzyılda yaşamış önemli bir mutasavvıf, düşünür ve kadı olan Aynülkudât el-Hemedânî'nin Arapça kaleme aldığı *Zübdetü'l-hakâik* isimli risale *The Essence of Reality: A Defense of Philosophical Sufism* adıyla, Carleton Üniversitesi'nde İslam Bilimleri alanında profesör olan Mohammed Rustom tarafından tahkik edilip, İngilizce'ye tercüme edildi.¹ Aynülkudât el-Hemedânî (ö. 525/1131) Büyük Selçuklu Devleti idaresi altındaki İran'ın Hemedân şehrinde dünyaya gelir ve ilim hayatını bu coğrafyada geçirir. İslam düşünce geleneğinin farklı disiplinlerinde –tasavvuf, kelâm, felsefe, fıkıh ve edebiyat– ilim tahsil eden el-Hemedânî çok genç yaşlarından itibaren parlak bir ilim adamı olarak nitelenir. Ne yazık ki, el-Hemedânî'nin hayatı, dönemin Selçuklu hükümdarı II. Mahmud'un emri ile otuz dört yaşında idam edilmesiyle son bulur. Öne sürülen sebep, öğretilerinin İslam inanç esaslarına aykırı olduğu iddiası iken, hayatı hakkında son dönemde yapılan çalışmalar el-Hemedânî'nin devlet yönetimine yönelttiği eleştirilerin idamına sebep olduğunu ortaya koymaktadır.² *Zübdetü'l-hakâik*, el-Hemedânî'nin

- 1 El-Hemedânî'nin söz konusu risalesi ilk olarak Omar Jah tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir: Omar Jah, *The Zubdat al-Ḥaqā'iq of 'Ayn al-Quḍāh al-Hamadānī*, (International Institute of Islamic Thoughts and Civilizations: 2003). Yanı sıra risalenin Salimeh Maghsoudlou tarafından yapılmış, fakat yayınlanmamış Fransızca bir tercümesi de bulunmaktadır. Mohammed Rustom, kendi tercümesi *The Essence of Reality*'nin diğer iki tercümeden önemli ölçüde farklılaştığını belirtir. *Zübdetü'l-hakâik*, el-Hemedânî'nin diğer bir eseri Şekva'l-Garîb ile birlikte Türkçe'ye de tercüme edilmiştir. Aynülkudât el-Hemedânî, *Hakikatlerin Özü ve Garibin Şikâyeti*, (çev.) Ahmet Kamil Cihan, Salih Yalın, Mesut Sandıkçı, Arsan Taher, (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı: 2016).
- 2 Mohammed Rustom, "Ayn al-Quḍāt between Divine Jealousy and Political Intrigue," *Journal of Sufi Studies* 7 (2018).

* Araştırma Ar. Gör., Humboldt Üniversitesi, Berlin İslam İlahiyat Enstitüsü.
İletişim: elifemir@hu-berlin.de.

1120 yılında yirmi dört yaşında iken, çok kısa bir süre zarfında kaleme alındığını eserin mukaddimesinde bizlere aktardığı, metafizik meseleleri konu edinen önemli metinlerinden biridir. Toplamda yüz fasıla ayrılan risale, temelde üç hususun farklı boyutları ile tartışılmasına hasredilmiştir: Allah'ın zâtı ve sıfatları, nübüvvetin hakikati ve ahiretin mahiyeti.

Zübdetü'l-hakâik konusu, kavramları ve kullanılan dil itibari ile tek bir kategoriye dahil edilemeyecek çok yönlü bir eser. El-Hemedânî çok sayıda ayet ve hadisi de içeren risale boyunca tasavvufî, felsefî ve kelâmî meseleleri harmanlayarak bu disiplinlere ait ifade biçimleri ve kavramlar arasında salınır. Bu vasıflara sahip bir metni sarıh bir şekilde tercüme edebilmek mütercimnin hem edebî maharetini hem de alana vukûfiyetini gerektirir. *The Essence of Reality*, bu yönüyle anlaşılır ve akıcı bir tercüme olup, orijinal metnin edebi kuvvetini İngilizce'ye başarılı bir şekilde aktarabilmiştir.

Rustom titiz ve sarıh bir tercümenin yanı sıra, alana vukûfiyeti ile eserde farklı şekillerde okuyucunun metne intibakını kolaylaştırır. Örneğin, *The Essence of Reality*, el-Hemedânî'nin hayatı, eserleri ve fikirlerinin tasvir edildiği kısa bir giriş yazısı ihtiva eder. Burada tercüman bizleri aynı zamanda metnin İslam düşünce tarihinde konumlandığı yer hakkında bilgilendirmekte, el-Hemedânî'yi kelâm, tasavvuf ve felsefe geleneğindeki halef ve selefleri ile irtibatlandırarak İslam düşünce geleneğine daha bütünlüklü bir bakış kazanmamıza yardımcı olmaktadır. Fasıllara, Rustom tarafından orijinal metinde yer almayan içeriğe uygun kısa başlıklar eklenmesi okuyucunun hem bölümlere hem de kitabın bütününe dair en baştan bir izlenim sahibi olmasını sağlamaktadır. Buna ilaveten, kitap, Rustom'ın tercüme boyunca dipnotlar aracılığıyla el-Hemedânî'nin kavram ve fikirlerine getirdiği açıklamalar sayesinde tasavvuf ve İslam felsefesi literatürüne aşina olmayan daha geniş bir okur kitlesine hitap eder. Mütercim aynı zamanda düştüğü dipnotlarda el-Hemedânî'nin farklı metinlerine atıflar yaparak, onun öğretilerinin hangi düşünce durakları, metinler ve âlimler üzerinden geçerek evrildiğini görmemize olanak sağlar. Bu suretle İranlı âlimin İslam düşünce geleneğinde konumlandığı yer ve geleneğe yaptığı orijinal katkılar netlikle görülebilmektedir.

Mohammed Rustom, *Zübdetü'l-hakâik*'in Arapça tahkikli neşri için risalenin Meraga koleksiyonunda yer alan en eski el yazması nüshasını esas alır. Söz konusu nüsha, 1199 ya da 1200 tarihine dayanır, yani *Zübdetü'l-hakâik*'in kaleme alınmasından seksen yıl gibi kısa bir süre sonra risalenin günümüze ulaşan en eski örneğidir. Yanı sıra, Rustom, Arapça metnin tahkiki için esas aldığı Meraga nüshasındaki okuma zorluklarında eserin diğer iki yazma nüshasına ve bir diğer tahkikli neşrine başvurduğunu da belirtir. Bunlar, biri Cârullah Efendi (1270 tarihli), diğeri İran Parlamento Kütüphanesi (the Majlis Library) koleksiyonlarında bulunan (1637 ta-

rihli) iki el yazması nüsha ve *Zübdetü'l-hakâik*'in 'Afif 'Usayrân tarafından yapılan tahkikli neşridir. Meraga nüshasını *Zübdetü'l-hakâik*'in kendi tahkiki için esas aldığı dört el yazması nüsha arasında (Meraga ve Cârullah Efendi koleksiyonlarındaki nüshalar ve Berlin ve İstanbul'dan iki ayrı nüsha) zayıf bir nüsha olarak değerlendiren 'Usayrân'nın aksine, Rustom bu nüshanın –içerdiği bazı transkripsiyon hatalarına rağmen– diğer nüshalardaki okuma ve anlaşılma zorluklarına kıyasla daha sarih olduğu kanaatindedir.

On ikinci yüzyıl, hem felsefi tasavvufun doğuşunda hem de klasik dönem sonrası İslam felsefe geleneğinin şekillenmesinde önemli bir dönüm noktası teşkil eder. Şüphesiz, el-Hemedânî, metinlerinde tasavvufî, kelâmî ve felsefî kavram ve bakış açılarının kesiştiği ve hatta bunların iç içe geçtiği bir isim olarak bu sürecin temel yapı taşlarından biridir. Bu noktada, *The Essence of Reality*'nin muhtevasına biraz daha yakından bakmak el-Hemedânî'nin nev-i şahsına münhasır bir mutasavvıf ve filozof olarak önemini anlamamıza yardımcı olacaktır.

El-Hemedânî'nin kendi ifadesiyle, yukarıda da zikredildiği üzere, *The Essence of Reality* Allah'ın zâtı ve sıfatları, nübüvvet ve ahiretin mahiyeti olmak üzere üç temel meseleyi izah etmek amacıyla kaleme alınmıştır. Bu üç teolojik hususu birleştiren önemli bir nokta vardır. Aynı zamanda risalenin künhünü oluşturan bu nokta kişinin bu hususlara ait bilgiye sadece akıl ötesi bir idrak yoluyla ulaşabileceği gerçeğidir. Tam da bu sebeple el-Hemedânî bütün risale boyunca “tatmak” (*zevk*) ve tecrübe etmek suretiyle aklın imkân ve sınırlarının ötesinde yer alan üst bir bilgi türü ve olma hâlini tasvir etmektedir. Rustom'un *The Essence of Reality*'in giriş kısmında belirttiği üzere, tatmak akıl yoluyla bilmenin aksine, aklın idrak ederken özne ve nesne arasında yaptığı ayrımı, çizdiği keskin sınırı kaldırarak her ikisini “bir”leştirmektedir. Bu bakımdan tecrübe ederek bildiğimiz bir şey, aslında rasyonel olarak tasvir ve izah etmeye çalıştığımız ve bu sebeple araya zihni bir mesafe koyduğumuz şeyden çok daha gerçek, yakın ve kavranabiliridir.

Aşkın olanı bilmek ve tecrübe etmek gibi, peygamberlik makamı ve nübüvvetin mahiyeti de aklın sınırlarının ötesindeki bilgi alanına dahildir (22.-24. fasıllar). El-Hemedânî, nübüvvet ve velâyet makamlarının bilgisini ve bunların gerçekliğine/sahihliğine olan inancı çeşitli örneklerle izah eder. Nasıl ki doğuştan kör bir kimsenin dokunmak suretiyle rengin varlığını idrak ettiğini zannetmesi gerçeklikten uzaksa, aklı öncüller yoluyla peygamberliğin hakikatini idrak ettiğini zanneden kişinin durumu da kör adamın durumundan farksızdır. Ya da tıpkı metaforlar, çok anlamlılık, muğlaklık, imgelem ve rasyonelliğin sınırlarını zorlayan dil oyunları ile şekillenen şiir gibi, hakikati tecrübe etmek –peygamberlerin ve velilerin durumunda olduğu üzere– rasyonelliğin ötesindeki bir mecraya adım atmaktır. Şiir zevki gelişmemiş, ruhu tüm bunları duyumsayacak kadar incelmemiş kişilerden şiir ile

ifade edilen manaya nüfuz etmesini beklemek ne kadar abes ise, gerçekliğin üst boyutunu henüz tecrübe etmemiş kişilerden bu tecrübenin mahiyetini anlamalarını beklemek de o kadar yersiz olacaktır (24. fasıl).

Bununla birlikte, el-Hemedânî'yi bu risaleyi yazmaya sevk eden diğer bir saik de aşkın olanın bilgisine ulaşmaya çalışırken tâlibi bu süreçte yaşayabileceği zorluklara karşı uymak ve ona yol göstermektir. Bu sebeple, *The Essence of Reality*, Aynülkudât el-Hemedânî'nin ilim tahsil ettiği, daha spesifik bir ifade ile kelâm ilmiyle iştigal ettiği yıllarda içine düştüğü manevi buhranları, fikrî dönüşümleri ve kendi dinî tecrübelerini yer yer tasvir ettiği otobiyografik bilgileri haizdir. El-Hemedânî, kendisini rasyonel teolojinin bağlarından kurtaran ve onun daha derin, içsel bir kavrayış kazanmasına yardımcı olan iki isim zikreder: Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 1111) ve onun kardeşi mutasavvıf Ahmed el-Gazzâlî (ö. 1126). İlki kitapları aracılığıyla el-Hemedânî'ye rehberlik ederken, ikincisinin bizzat talebesi olur (13, 139). Bu tanışıklık el-Hemedânî'nin manevi tekâmülünde bir dönüm noktası niteliğindedir. Tam da bu sebeple el-Hemedânî, *Zübdetü'l-hakâik*'de bir şeyhe intisap etmenin gerekliliğini sıklıkla vurgular. Ona göre hakikati tecrübe etmenin ve aşkın olana dair üst bir bilgi ve kavrayışa sahip olmanın yolu ne kitaplardan ilim tahsil etmekle ne de nazarî, burhânî ya da istidlâlî yöntem ile mümkündür. Hikmete ulaştıracak zevk ve keşif metodu ancak bu yolu bizzat tecrübe etmiş marifet ehlinin refakati ile mümkündür (66.-71. fasıllar).

Tatmaya ve tecrübe etmeye dayanan bu varoluşsal bilgi türü, el-Hemedânî'yi öncülerinden biri olduğu felsefî tasavvuf ekolü³ olarak adlandırılacak geleneğin sonraki temsilcilerinde sıklıkla göreceğimiz metafiziksel bir öğretinin ifadesine sevk etmiştir: Bütün alemdeki ya da varlıktaki tek gerçeklik Hakk'tır (36., 41.-46. fasıllar). İbnü'l-Arabî ve onun şârihlerinde vahdet-i vücûd düşüncesi olarak kavramsallaşan öğretinin çekirdeği bu yönüyle el-Hemedânî'nin felsefî ve tasavvufî fikirlerinde yer almaktadır. El-Hemedânî ve İbnü'l-Arabî'nin Tanrı tasavvuru arasında başka örtüşmelerin de olduğunu görmek şaşırtıcı değildir. Örneğin, Rustom'in de kitabın giriş kısmında işaret ettiği gibi, İbnü'l-Arabî'ye benzer şekilde, el-Hemedânî de Allah'ın sıfatlarının zâtına ilave olmayıp bunların zâta sadece birer nispet (*nisab/relation*) olduğunu ifade eder (35. fasıl). El-Hemedânî'ye göre Allah âlemi her

3 Toshihiko Izutsu, Aynülkudât el-Hemedânî'yi İbnü'l-Arabî (ö. 1240) ve Sühreverdî (ö. 1191) ile birlikte özellikle İran'da uzun bir geleneğe sahip olacak "hikmet felsefesinin" ilk temsilcilerinden biri olarak kabul eder. Toshihiko Izutsu, "Mysticism and the Linguistic Problem of Equivocation in the Thought of 'Ayn al-Qudât Hamadânî," *Creation and the Timeless Order of Things*, (Lahore: Suhail Academy 2005), 98-99. Felsefî tasavvuf geleneğini İbnü'l-Arabî ekolü üzerinden değerlendiren bir makale için, bkz.: Mohammed Rustom, "Philosophical Sufism," *The Routledge Companion to Islamic Philosophy*, Richard C. Taylor, Luis Xavier López-Farjeat (eds.), (New York: Routledge 2016).

an yeniden yaratır, kesintisiz ve sürekli yenilenen bir yaratış söz konusudur (56. ve 59. fasıllar). Alemdeki sürekli yaratılış, İbnü'l-Arabî'nin tecellî öğretisinin bel kemiğini oluşturur. Hakk her an âleme yeniden tecellî eder, varlıkta bir anın bir diğere benzemediği kesintisiz bir oluş söz konusudur. Yanı sıra, bu ilahî tecellî hem İbnü'l-Arabî hem de el-Hemedânî nezdinde insanı hakikatin bilgisine ulaştırır vasıtasız kaynaktır (81. fasıl). Hakk tecelli ettiği ve kendini bilindir kıldığı için tâlip marifete doğrudan ulaşabilir. Dolayısıyla, her iki âlimde de metafizik bir öğreti olan tecellinin kuvvetli bir epistemolojik boyutu vardır.

Aklı bilgi ile aklın imkân ve sınırlarının ötesindeki bir kavrama biçimi arasında yapılan ayırım pek çok klasik tasavvuf metninde karşımıza çıkmaktadır. El-Hemedânî, hikmete ve marifete ulaştırır bu bilgilenme sürecini *The Essence of Reality*'de farklı fasıllar altında çeşitli veçheleriyle konu edinir. Fakat, Rustom'un belirttiği üzere, *Zübdetü'l-hakâik* klasik tasavvuf metinlerinde görmeye alışkın olmadığımız bazı felsefi ve kelâmî konuları da ihtiva etmektedir. Örneğin, el-Hemedânî Tanrı'nın bilgisinin mahiyeti ve cüzleri bilip bilemeyeceği meselesi (2., 11.-15. fasıllar), zorunlu, mümkün ve muhâl varlık (8., 48. ve 49. fasıllar), sudûr nazariyesi (39. fasıl), nedensellik ilkesi (38.-41. fasıllar), ya da Tanrı'nın âleme önceliğinin mahiyeti (54. fasıl) gibi çeşitli felsefi ve kelâmî problemleri de tartışmaktadır. İslam düşüncesi geleneğinin farklı disiplinlerine ait kavram ve meselelerinin el-Hemedânî'nin metinlerinde iç içe geçmiş olması sonraları felsefi tasavvuf olarak adlandırılacak ekolün başlangıcını imler.

Şimdiye kadar el-Hemedânî'nin tasavvufi ve felsefi görüşlerini çok sayıda makalede incelemeye tabi tutan Mohammed Rustom⁴, *The Essence of Reality* tercümesi ile İslam düşüncesi geleneğini İngilizce literatürden takip eden okurlara el-Hemedânî'nin fikirlerini bizzat onun eseri üzerinden okuma imkânı sunar. Kitapta Arapça orijinal metnin İngilizce tercüme ile birlikte basılmış olması, istenildiğinde el-Hemedânî'nin kendi ifadelerine bakmayı da mümkün kılmaktadır. Bu başarılı tercümeyle ilaveten, Rustom'un el-Hemedânî'nin düşüncesinin kapsamlı ve sistematik bir analizini yaptığı *Inrushes of the Heart: The Sufi Philosophy of 'Ayn al-Quḍât* isimli çalışması yakında okuyucu ile buluşacaktır.⁵

4 Rustom'un el-Hemedânî hakkındaki diğer bazı çalışmaları: "Everything Muhammad: The Image of the Prophet in the Writings of 'Ayn al-Quḍât," *Sacred Web* 39 (2017); "Ayn al-Quḍât between Divine Jealousy and Political Intrigue," *Journal of Sufi Studies* 7 (2018); "Devil's Advocate: 'Ayn al-Quḍât's Defence of Iblis in Context," *Studia Islamica* 115/1 (2020); "Ayn al-Quḍât on Chivalry," *Journal of Islamic Ethics* 4 (2020); "Ayn al-Quḍât's Qur'anic Vision: From Black Words to White Parchment," Routledge Handbook on Sufism, Lloyd Ridgeon (ed.), (Routledge: 2020); "Ayn al-Quḍât's Journey of the Heart," *Journal of the Institute for Sufi Studies* 1 (2022).

5 Mohammed Rustom, *Inrushes of the Heart: The Sufi Philosophy of 'Ayn al-Quḍât*, (Albany: SUNY Press, 2023).